

Joaquim Maria Machado de Assis

Visat núm. 13

(abril 2012)

per João França

«Brasil ja existia fa cent anys», deia Jordi Sebastià a *El Temps* en una ressenya de *L'Alienista*, la primera traducció de Joaquim Maria Machado de Assis (1839-1908) al català, a càrrec de Xavier Pàmies, l'any 1996. De fet, el Brasil existia abans i tot, però fa cent anys la seva literatura no tenia res a envejar a les literatures europees de llarga tradició. Machado de Assis va recórrer a la tradició literària europea per posar en pràctica una narrativa extremament moderna a les acaballes del segle XIX.

En aquell moment, el realisme és el corrent dominant de la literatura brasilera, un antiromanticisme en el qual hi predomina, segons el crític Alfredo Bosi, un esforç per apropiarse impersonalment als objectes i a les persones. Són molts els autors que tenen el realisme francès, amb Stendhal, Balzac o Hugo, com a referents. Machado, en canvi, recuperarà una altra tradició per retratar un Brasil en crisi.

El mexicà Carlos Fuentes reivindica la figura de Machado de Assis com a recuperador d'un tipus de novel·la inventat per Cervantes i que s'oposa al model en què s'inspiren els seus contemporanis —la novel·la realista, que ell anomena de «novel·la de Waterloo». La tradició cervantina, la «novel·la de la Manxa» es caracteritza per «saber-se a si mateixa ficció, ser conscient de la seva naturalesa fictícia», diu Fuentes en un apassionat opuscle dedicat a Machado de Assis i a la novel·la que marca el seu gir cap a aquesta tradició, *Memòries pòstumes de Brás Cubas*.

En aquella ressenya de 1996, Jordi Sebastià remarcava que «la literatura brasilera no té excessiva fortuna en català». Tant és així que aquestes *Memòries pòstumes*, que tots els nois i noies han d'estudiar a l'escola al Brasil, no van tenir una versió catalana fins al 2001. Aquesta història d'un narrador que explica la seva vida després de mort —inspirat, diu, en Sterne o Chateaubriand— marca un abans i un després en la trajectòria de Machado.

De la vida d'aquest autor, fill d'un pintor mulat i una bugadera de les Açores, no se'n sap quasi res, perquè va dedicar molt poques línies a parlar de la seva pròpia vida. Tartamut, epilèptic i pobre, va aprendre el llatí i el francès d'un capellà amic. La seva àmplia formació literària, no obstant, va ser autodidacta. Es va aficionar a autors anglosaxons com ara Swift o Sterne, l'humor dels quals tindria una gran influència en la seva obra.

Durant els anys seixanta del segle XIX, Machado va cultivar la poesia i el teatre emmarcant-se encara en els corrents romàntics. El seu teatre no va tenir gran èxit, i no es tornava a representar més enllà de les estrenes. Respecte a això, el periodista Quintino Bocaiúva digué a l'autor que estava escrit per ser recitat i no representat.

En els anys setanta, Machado va començar la seva carrera com a narrador i va publicar diversos contes i novel·les que molts consideren «romàntics», però Bosi prefereix anomenar «convencionals».

La publicació l'any 1881 de les *Memòries pòstumes de Brás Cubas* marca un punt d'inflexió i el principi dels seus escrits de maduresa.

Bosi s'oposa al terme romàntic perquè en la primera fase ja hi trobem elements de trencament amb el romanticisme, com el relleu que l'autor dóna al paper social en la formació del «jo» dels seus personatges. Machado retrata la burgesia i l'alta societat del Rio de Janeiro de final del XIX, la capital d'un imperi en crisi. L'extinció del tràfic d'esclaus l'any 1850 —però no de l'abolició de l'esclavitud que no va arribar fins al 1888— va representar un daltabaix per a l'economia del sucre que va comportar un desplaçament del poder econòmic, així com una voluntat de canvi per part de les classes mitjanes urbanes. Tot això apareix en algunes de les primeres novel·les de Machado en forma d'una ambició per canviar de classe, encara que sigui a costa dels propis sentiments.

La publicació de les *Memòries pòstumes* representa, segons Bosi, «una revolució ideològica i formal». L'autor deixa la narració en mans d'un personatge difunt que, deslliurat ja de qualsevol vincle o compromís, mostra el món amb cinisme i indiferència. Per al crític, aquesta narració «permet que emergeixi la consciència nua de l'individu, dèbil i incoherent».

En la seva història de la literatura brasilera, Alfredo Bosi diu, tot i que prova de fer-ho, que una novel·la de Machado de Assis no es pot resumir perquè, de fet, l'argument hi té poca importància. Machado posa en pràctica el seu fatalisme, representant destins sense grandesa, i jugant amb humor amb els elements de la quotidianitat.

Al llibre *Memòries pòstumes*, el seguiran *Quincas Borba*, primer —en què s'explica la desventurada història de Rubião, hereu de la fortuna d'un personatge secundari de la història de Brás Cubas, així com del seu gos que, com l'amo, es deia Quincas Borba—, i *Dom Casmurro*, després —el relat d'un amor d'adolescència que acabaria amb una traïció, de la qual, no obstant, el text no en dóna cap prova. En tots dos, més enllà de la història o dels triangles amorosos — presents en tots tres—, el més important és la forma.

Machado no repetirà la fórmula del narrador mort, un recurs molt extrem, i, de fet, en *Quincas Borba* recupera el narrador en tercera persona, però no per això abandona la innovació que inicia amb les *Memòries pòstumes*. La narració trencada, les constants digressions o les al·lusions directes al lector —que pot arribar a ser diferent en diferents capítols— es van assumir com a marca de la casa.